

ПОНЯТТЯ СТРИМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН У РОЗВИНЕНИХ КАПІТАЛІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІДЕЙ ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ

У статті розглянуто ідеї Герберта Маркузе, зокрема його погляди на роль сучасного розвиненого технологічного суспільства у стримуванні соціальних змін. Автор приділив велику увагу огляду таких праць, як «Одномірна людина» та «Есе про звільнення».

«Сучасне суспільство видається спроможним стримувати соціальні зміни - якісні зміни, які б запровадили суттєво відмінні інститути, новий напрям виробничого процесу, нові способи людського існування» [5, xii]. Ця ідея становить один з наріжних каменів соціальної філософії Герберта Маркузе. У багатьох знаних і впливових працях, серед яких «Ерос і цивілізація», «Одномірна людина», «Есе про визволення», Маркузе досліджував природу сучасного йому суспільства, роблячи головний наголос на поступовому втягуванні колишніх антисистемних сил у загальну структуру «адміністративного капіталізму» [1]. «Криза марксизму» у ХХ ст. була дуже помітною і глибокою. І капіталістичні, і так звані «соціалістичні» суспільства попрямували шляхами, відмінними від провіщених марксистською теорією соціального розвитку (філософією історії), революції та Марксовим баченням соціалізму. У капіталістичних країнах, про які головним чином і йдеться у згаданих роботах Маркузе, робітничий клас через потужну і розгалужену систему державних механізмів соціального захисту був успішно інтегрований до сучасної капіталістичної системи, в такий спосіб припинивши своє існування як «живе заперечення» свого власного суспільства, якщо вжити Марксів термін [5, 31].

Як наслідок, згідно з Маркузе, вимір негативного, вимір саморефлексії, самопізнання, протесту й опозиції до наявного стану речей у суспільстві почав зникати або перестав нести у собі якості нонконформізму. Як зазначав Маркузе, стає просто ірраціональним та непотрібним протестувати, в той час як усі потреби поступово задовольняються у межах наявної системи. Однак це не робить саму систему менш ірраціональною або репресивною.

До чого це веде, так це до ефективного і добровільного стримування соціальних змін, яке може тривати майже одвічно.

Ідея про те, що сучасне розвинене індустріальне або технологічне суспільство може майже необмежено стримувати соціальні зміни, лежить в основі дискусії, запропонованої у цьому есе. Вона ґрунтується головним чином на працях Маркузе «Одномірна людина» - епічній і вже класичній теорії сучасного капіталізму, та «Есе про звільнення» - у тих місцях, де вона або розширює, або роз'яснює першу. Що таке одномірне суспільство (або одномірне - термін, який так само можна тут використати)? Які є причини стримування соціальних змін у одномірному суспільстві? Які фактори або механізми сприяють такому уявному стримуванню й запобігають радикальним - чи то швидким, чи то поступовим, змінам? Які докази на підтримку своєї позиції наводить Маркузе? Чи справді змінам можна запобігти, якщо «поневолені можливості» [4, 255] поступово реалізуються у межах наявної системи? Які є небезпеки для стабільності самої системи? Врешті-решт, які сили здатні розпочати зміни? На це питання ми спробуємо відповісти.

Насамперед обстоюватимуться такі тези: (а) Маркузе не дає жодних вагомих доказів на підтримку своїх висновків щодо природи одномірного суспільства та стримування соціальних змін; (б) Маркузе часто викривлено представляє сутність сучасної держави загального добробуту, так само, як і сутність сучасного суспільства, а також серйозно переоцінює можливості стримування соціальних змін. Історія поставила його погляди під сумнів. Те, що він вважав пристосовуваністю капіталізму у негативному розумінні, можна частіше розглядати як позитивний процес соціальних

змін; (в) незважаючи на вищезазначене, Маркузе запропонував важливі і непересічні ідеї стосовно природи сучасного капіталістичного суспільства.

Методологічно це есе являє собою палітру з декількох методів. Насамперед слід зазначити, що вибір для аналізу теорії саме Герберта Маркузе зумовлює застосування системного підходу, з позицій якого Маркузе здебільшого і розглядає суспільні явища у своїх працях. У той самий час, працюючи з тим рівнем узагальнень, з яким ми звичайно стикаємось у творах Маркузе, неможливо уникнути певної частки інтуїціонізму, який з необхідністю компенсує відсутність величезних масивів емпіричних даних та їх відповідного аналізу. Не можна не згадати, якою великою мірою аналіз, подібний пропонуваному тут, послуговується соціологічним методом, який в основу політики покладає певні суспільні взаємодії. Водночас нами широко застосовуються методи історичного аналізу та історично-порівняльного аналізу, які дають змогу відстоювати наші тези з чималою впевненістю у їх правдивості. Усі зазначені методи здебільшого переплетені в тексті й становлять цілісну нерозривну картину.

Розпочинаємо есе невеличким екскурсом у теорію одномірного суспільства Маркузе, приділяючи головну увагу стримуванню соціальних змін. У наступній частині розглядатимуться причини стримування та ті проблеми, яке воно створює. Надалі звертається увага на суперечності й вади у теорії Маркузе. Врешті-решт, у стислій формі подаються власні висновки.

Стимування соціальних змін у розвиненому капіталістичному суспільстві

Протягом усього свого життя Маркузе залишався відданим марксистом [3, 6-9]. Однак його час був не найкращим для марксизму як революційної теорії суспільного розвитку. Протягом усього ХХ ст. класичний марксизм переживав очевидний занепад. Пролетарська революція не відбулася у жодній розвиненій капіталістичній країні; замість того вона сталася у відносно відсталій Росії; радянський варіант соціалізму невдовзі після революції почав сходити з класичних марксистських рейок; потім почалася Друга світова війна, яка знову поставила під питання Маркову теорію історичного розвитку та світового єднання робітничого класу; подальший виклик теорії було кинуте «холодною війною» та швидким розвитком економік капіталістичних країн, а також дедалі ефективнішим впровадженням всеосяжної

держави загального добробуту. Такі обставини скоріше заперечували будь-яку історичну значимість та застосовність Маркової теорії, ніж могли утвердити її [3, 7-8].

Поєднуючи вдалий критичний підхід з вірністю марксизму, Маркузе зробив спробу реконструювати та оживити останній у світлі нової суспільної ситуації. Він наполегливо намагався пояснити зміни у природі капіталізму, які сталися від початку ХХ ст. У цьому розумінні його праця «Одномірна людина» являє собою своєрідну кульмінаційну крапку у довгому переліку праць. У ній яскраво змальовано ідею одномірного суспільства і пояснюється нездатність і небажання робітничого класу залучатися до всезагальної революційної боротьби за соціальні зміни згідно з пророцтвами Маркса. Це є рафінований варіант теорії сучасного розвиненого індустріального суспільства Маркузе [3, 229].

Одномірне суспільство, яке, згідно з Маркузе, сформувалося в усіх розвинених індустріальних країнах - як капіталістичних, так і соціалістичних - можна коротко охарактеризувати як спільноту, позбавлену будь-яких форм опозиції - політичної, соціальної, ментальної тощо. «Сила негативного», яка раніше лежала в основі виміру антисистемних процесів і сил, була поступово зведена до конформізму, «інтегрована у status quo» [3, 239]. Другий, на даний час втрачений, вимір, очевидно, повинен бути виміром автономії, потенційності на противагу актуальності, індивідуальності та відмінності. Це є царина критичного мислення та саморефлексії, приватного простору та самовизначення. А отже, людина в одномірному суспільстві існує у плоскому всесвіті щодаля більшого конформізму й підкореного чужій волі приватного простору і часу. Такий радикальний індивідуалізм у поєднанні з неодноразовою невизначеністю позиції досить помітно сприяв популярності Маркузе серед представників так званої Нової лівиці - опонентів капіталізму - так само, як і серед представників найрізноманітніших контркультурних рухів [3, 237].

Поняття технічної раціональності посідає чільне місце у теорії розвиненого капіталістичного суспільства Маркузе. Досить важко коротко і точно визначити технічну раціональність, і Маркузе ніколи не намагається зробити це в «Одномірній людині». Однак він описує її характерні риси й вплив, із чого можна вивести певне загальне визначення. А втім, необхідно також звернутися до інших праць Маркузе щодо сучасного капіталізму, щоб зрозуміти належним чином її місце та роль в

одномірному суспільстві й не наслідувати легкий та прямолінійний висновок деяких його критиків про те, що техніка та технічна раціональність є єдиною причиною сучасного панування та експлуатації у суспільстві. Насправді, навіть в «Одномірній людині», поряд з невід'ємною ідеєю людини, підкореної своєю власною технікою та її раціональністю, Маркузе зазначає, що техніка може стати силою звільнення і це є її справжньою метою. На думку Даглеса Келлнера, технічна раціональність походить від способу мислення розвинутого капіталізму, який вимагає максимізації прибутку. Коли сучасну техніку віддають у розпорядження такому способу мислення, вона перетворюється на потужний інструмент масового виробництва - товарів, потреб, інтересів і зацікавлень, поглядів, й у такий спосіб стає засобом панування. Таким чином, це не техніка сама по собі, що підкорює людину, а те, як її, техніку, застосовують в умовах капіталістичної системи. Як необхідний інструмент для дедалі швидшого отримання щораз більшого прибутку техніка вимагає дотримання певних правил задля забезпечення її неперервної здатності створювати прибутки й підтримувати соціальну стабільність. Сплавлені воедино, капіталістичний спосіб мислення і техніка створюють потужний і всепроникний інструмент панування й соціальної стабілізації - технічну раціональність [3, 263-267]. Ця раціональність виступає морально нейтральною, вона пояснює світ у числах. Таким чином, її виразники є абсолютно невразливі для усвідомлення жажливих і небезпечних речей, які вони породжують.

В «Одномірній людині» Маркузе приділяє головну увагу критиці сучасних капіталістичних суспільств і зокрема американського попри обіцянку обговорювати «розвинене капіталістичне суспільство» загалом [3, 241]. Це має неминучі наслідки для його соціального аналізу загалом та його теорії стримування соціальних змін зокрема. Маркузе розглядає технічну раціональність як головний засіб панування та основний інструмент забезпечення конформізму. З його роздумів із приводу Радянського Союзу [5, 39-45] стає очевидно, що, визнаючи певні виразно тоталітарні риси у його організації та інститутах, він вважає «перспективи стримування якісних змін у радянській системі [...] паралельними тим, що є у розвинених капіталістичних суспільствах» [5, 43], тобто такими, що породжені технічною раціональністю.

Однак таке навряд чи було можливим. Навіть припускаючи, як це робить Пол Маттік у своїй «Критиці Маркузе» [7], що за своєю суттю радянська

система є не чим іншим, як формою капіталізму, а саме державною капіталістичною системою, не можна не побачити значні неузгодженості в такій точці зору. Як засвідчила історія, панування в радянському суспільстві не було ані зумовлене технікою, ані засноване на економічному зростанні та продуктивності. Це було політичне й ідеологічне панування насамперед. По суті, саме це ідеологічно зумовлене панування спричинило економічну неефективність, кризу і, згодом, розпад радянської держави. Таким чином, видається більш доречним говорити про капіталістичні суспільства, коли ми ведемо мову про теорію Маркузе та критику розвинутого індустріального суспільства. Екстраполяція її висновків на ситуацію колишнього Радянського Союзу виглядає не зовсім правильним. Тому наше обговорення стримування соціальних змін обмежується ідеями Маркузе щодо цього феномену в розвинених *капіталістичній* суспільствах.

Маркузе розглядає здатність раціонально стримувати соціальні зміни та робити таке стримування соціально бажаним та необхідним як одну з найбільш приголомшливих рис розвинених капіталістичних суспільств. У цьому полягає відмінність від попередніх форм запобігання змінам та забезпечення стабільності суспільства. Слово «раціональний» є стрижнем поняття стримування. В усіх попередніх формах суспільної організації соціальні зміни були синонімом прогресу, розкриття прихованих можливостей суспільства та поліпшення життя дедалі більшої кількості людей, несучи із собою більш справедливий і більш *раціональний та розумний* суспільний лад. Тому за всіх попередніх форм суспільства існували величезні прошарки населення, які могли потенційно виграти від соціальних змін і тому наполегливо прагнули їх. Ця ситуація докорінно змінилася з появою розвинутого капіталістичного суспільства, заснованого на технічній раціональності. Таке суспільство робить ірраціональними будь-які спроби вдатися до потенційно руйнівних форм опозиції або пропагувати будь-які суттєві соціальні зміни. Суспільство створює таку ситуацію, коли переваги від будь-яких можливих соціальних змін можуть або бути поступово досягнуті в межах наявної системи, або є меншими за загрозу зруйнування всієї системи як такої.

Причини стримування соціальних змін та пов'язані з цим проблеми

Маркузе вбачав головну перешкоду для будь-яких суттєвих соціальних змін у тому факті, що «поневолені можливості» поступово реалізуються наявною системою. Знову ж таки, він не подає

конкретного, остаточного й повного пояснення причин стримування в «Одномірній людині». Однак його описові роздуми, наявні в цій книжці, так само, як і його попередні й подальші праці та громадська діяльність, є доброю основою для досить точних висновків.

Очевидно, Маркузе покладав в основу розвинутого індустріального одномірного суспільства такі фактори: технічну раціональність розвинутого капіталізму; нові засоби контролю - масову культуру, засоби масової інформації та рекламу, ідеологію, консьюмеризм (споживацьку психологію і стиль життя), лібералізацію сексуальних стосунків; дедалі вищі стандарти життя та реалізацію «поневолених можливостей» у межах наявної системи; згуртоване й уніфіковане телеологічне суспільство.

Розвинений капіталізм. Від початку ХХ ст. капіталізм набув характерних рис і особливостей, які глибоко відрізняли його від системи, змалюваної Марксом. Як зазначив Маркузе в «Есе про звільнення», «...виробничий процес розвинутого капіталізму змінив форму панування: технічна завеса скриває брутальну присутність і дію класового інтересу у товарах» [6, 11–12]. Те, що сталося, на думку Маркузе, було «поліпшення експлуатації» [6, 13]. Краща техніка уможливила запровадження певних компенсаторних механізмів, які забезпечували деякі зручності та поступки робітничому класу, що трохи пом'якшувало реальний факт капіталістичної експлуатації та приватного присвоєння прибутку. Техніка також уможливила усунення найбільш нестерпних елементів праці. Система, змінена в такий спосіб, тепер була готова задовольняти тих, кого раніше вона нещадно кривдила. Такої зміни капіталістичної системи Маркс повною мірою не міг передбачити. Капіталізм пристосувався для протистояння саме тим викликам, які, на думку Маркса, мали зруйнувати його.

Коли система почала надавати матеріальні блага та задоволення й обіцяла згодом поступово збільшувати їх кількість за умови, що сама система залишалася б на місці, стало просто ірраціональним повставати проти неї. Насправді, таку адаптацію капіталізму можна було б розглядати як великий успіх робітничого класу у боротьбі за краще життя. Теоретики еволюційного соціалізму (наприклад, Едуард Бернштайн) виявилися задоволеними такими здобутками. Однак це не зробило саму систему менш експлуататорською, а лише більш раціональною. За власними словами Маркузе, «відкидання держави загального благоденства на користь абстрактних ідей свободи навряд чи

є переконливим» [5, 50] і «влада [капіталістичного суспільства] над людиною стала більш "раціональною", а отже, більш необхідною, ніж будь-коли раніше» [5, 241].

Унаслідок таких змін капіталізм набув суттєвої стабільності й отримав можливість стримувати соціальні зміни та приборкувати властиві йому внутрішні суперечності. Ця стабільність, однак, була насамперед залежна від щораз вищої продуктивності економіки, а отже, від здатності капіталізму виконувати свою основну функцію - створювати прибуток та забезпечувати необхідний потік товарів і задоволень. У цьому процесі виробництво відходів, масова (ідеологічна) індоктринація, створення хибних потреб і всі інші симптоми одномірного суспільства, описані Маркузе, є лише новими засобами контролю, необхідними механізмами, які дозволяють системі працювати без перешкод.

Іншим фактором, який неабияк долучився до створення одномірного суспільства, є поява *телеологічного суспільства*. Цей термін ніколи не використовується ані в «Одномірній людині», ані в «Есе про звільнення». Однак саме так можна назвати суспільство, змалюване Маркузе. Сучасна техніка створила нові надзвичайно потужні засоби маніпулювання масовою свідомістю. До таких засобів належать щодамі ефективніші засоби масової інформації та реклама, масова культура, консьюмеризм та відповідна йому ідеологія. Очевидно, що капіталістичні й так звані «комуністичні» держави використовували ці інструменти по-різному й у різних обсягах та комбінаціях. Так, наприклад, поняття «світлого майбутнього» було вигадане й ефективно застосоване у Радянському Союзі. Цьому відповідало більш пряме економічне заохочення на Заході. Однак, що було спільним для обох ворожих таборів, так це постійна присутність і загроза «ворогів під стінами». За таких обставин можна було виправдати майже будь-які ірраціональні та кримінальні дії в ім'я виживання цілого - суспільства. У такий спосіб також було витворено національну мету - найвищу ціль життя, яка легітимно могла претендувати на час, зусилля, думки й життя кожної людини.

На думку Маркузе, гітлерівська Німеччина подавала найкращий приклад телеологічного суспільства. Те, що він побачив у Сполучених Штатах та Радянському Союзі невдовзі після війни, він вважав досить подібним за методами маніпулювання й експлуатації населення.

Нові умови, створені розвиненим капіталізмом, за Маркузе, знівелювали робітничий клас як

рушійну силу радикальних змін. Однак на сцену в 50-х та 60-х роках виходять нові агенти потенційних змін. Маркузе небагато говорить про них в «Одномірній людині». Його ремарки стосовно цього на останніх кількох сторінках книги є надто поверховими й непереконливими. За його власними словами, «...під [основним] консервативним шаром населення є нижній шар вигнанців та чужаків, експлуатованих і переслідуваних [представників] інших рас та інших кольорів, безробітних і непрацездатних» [5, 256]. Однак поза тим у тексті немає більше згадок про цих агентів або ж конкретних доказів на підкріплення точки зору Маркузе. Він не йде далі такого собі соціального інтуїціонізму до часу написання «Есе про звільнення», в якому розглядає опозиційні сили знову й набагато докладніше.

На відміну від старої опозиції, ця нова опозиція має перемогти «впорядковане і заможе суспільство» [6, 51], яке начебто є щасливим і дружнім до людини. Звідси, нова соціальна база опозиції включає «активні меншини, здебільшого серед молоді інтелігенції середнього класу та серед населення гетто» [6]. На них Маркузе покладає свої надії на краще суспільство, надії, втім, песимістичні й загалом невиправдані. Хоча він не відкидає робітничий клас як агента соціальної трансформації, проте наполягає на необхідності застосування зовнішнього каталізатора для його радикалізації. Нові агенти трансформації Маркузе повинні стати цим каталізатором. Таким чином, виклик системі та її (начебто монолітній) соціальній стабільності буде кинуте зсередини самої системи, й сили для цього розвиваються. Однак у добу розвиненого капіталізму «об'єктивний фактор, тобто людська основа», відділений від «суб'єктивного фактора, тобто політичної свідомості» [6, 56]. Перший утілений у робітничому класі, в той час як другий представлений «нонконформістською молодію інтелігенцією», «населенням гетто» та «обділеними» верствами робітничого класу у відсталих капіталістичних країнах [6]. Таким чином, у випадку Сполучених Штатів найбільш імовірна опозиція існує серед чорношкірого населення.

Суперечності в теорії стримування соціальних змін у розвинених капіталістичних суспільствах Маркузе

Не дивно, що праці Маркузе викликали велику хвилю критики. Більшість цієї критики ґрунтувалася на політичних міркуваннях або ж на величезній популярності «батька Нової лівиці» в ті часи. У теорії стримування соціальних змін у розвинених

капіталістичних суспільствах Маркузе є значні помилки, про які ми й поговоримо.

Однак, перед тим як розглядати окремі критичні зауваження, варто звернути увагу на загальний стиль написання творів і доведення своєї точки зору, властивий Маркузе. Один із його найбільш відомих і визнаних критиків Алесдер МакІнтайр зазначає, що стиль Маркузе загалом поєднує літературні й академічні риси у єдину нероздільну мішанину [4, 17]. Такий стиль викладення інформації належить до німецької наукової традиції, в якій вчитель або викладач повинен був подати студентові готові й остаточні істини, які останній мав засвоїти без великих заперечень чи запитань. До цього моменту ми ще можемо погодитись з МакІнтайром. Можна навіть зробити висновок, що у своїх працях Маркузе сам послуговується «одномірною», «командною» мовою, яку він з такою завзятістю критикує в «Одномірній людині» та «Есе про звільнення». Зрештою, якщо одномірні люди найкраще розуміють цей стиль мовлення, виглядає логічним звертатися до них саме в такий спосіб. А втім, треба віддати належне Маркузе і похвалити його за цей особливий стиль викладення інформації, адже, з одного боку, він спромігся уникнути безкінечної складності й заплутаності академічного словника і стилю, а з другого - зміг донести свої погляди найширшому загалові. Зрозумілість його праць та виразна чіткість його ідей значною мірою згладили складність його концепції.

Це, однак, не врятовує Маркузе від браку ґрунтовних і вичерпних доказів на підтримку його тверджень. Його книги містять велику кількість інтуїтивних осягнень природи розвиненого капіталістичного суспільства. Але, окрім безсистемних уламків емпіричних доказів, поданих у дуже загальній формі, чи подає він будь-які конкретні й глибокі аргументи на підтримку своїх ідей? Його заклик фактично озирнутися трохи навкруги, послухати радіо або подивитися телевізор, якщо потрібні докази [5, *хил*], не виглядає дуже переконливо як науковий метод доведення правильності своїх суджень. Саме ця вада збурила велику частину академічної критики його робіт. Наївність і простота його «доказів» наводять на кілька основних ідей. По-перше, Маркузе був свято переконаний у правильності своїх тез. По-друге, в такій формі, не обтяженій беземоційними й методологічно виправданими доказами, його ідеї могли бути найкраще донесені до широкого загалу, тобто тих верств населення, про які Маркузе саме й говорить у своїй теорії капіталістичного суспільства.

Врешті-решт, інтуїціонізм Маркузе, з якого з'являються короткі й важливі істини щодо природи сучасного йому суспільства, потребував би окремих величезних томів емпіричних доказів і даних, що навряд чи було б можливо зробити або цікаво прочитати.

Однак годі вихваляти Маркузе. Досить часто його твори називають елітарними (або, більш доречно, елітистськими). Не є безпідставним стверджувати, що концепція одномірного суспільства та поглинання людини одномірним існуванням Маркузе несе в собі потужний елітистський елемент. Як вдало зазначає Алесдер Макінтайр, «головною дивиною "Одномірної людини" є, можливо, та, що її взагалі було написано. Адже якби її положення виявились достовірними, тоді ми мали би запитати, як сталося, що цю книгу написали, й ми, безперечно, повинні були би поцікавитись, чи вона знайде якихось читачів. Або, радше, тією мірою, якою книга таки знаходить читачів, положення Маркузе не справджуються» [4, 62]. Таким чином, незрозуміло, як Маркузе сам уникнув щораз сильнішої хватки одномірної реальності.

Інший аспект цього елітизму полягає у місяцькому характері агентів соціальних змін Маркузе - молодій інтелігенції середніх класів та населення гетто. Знову ж таки, Маркузе не подає задовільного пояснення, як і чому ці групи змогли уникнути догматів одномірного світосприйняття. Студентські виступи 1968 р. значно посилили віру Маркузе в цих людей як єдиних та довершених революціонерів. У той самий час його пошуки каталізатора соціальних змін, сили виховання «прирученого» [4, 66] робітничого класу, яку він знаходить у цих бунтівних молодиках, відкривають шлях до диктатури меншості.

Насправді, як показала історія, Маркузе зробив принаймні дві помилки у своїй оцінці сил опозиції та їх ролі у трансформації одномірного суспільства.

(1) Він помилково об'єднав дві абсолютно відмінні соціальні групи, а саме: населення гетто та молоду інтелігенцію середніх класів і студентів-нонконформістів. Побачивши спочатку поверхові подібності у їхній бунтівливості, він не зрозумів їхні різноспрямовані мотиви й, відповідно, цілі. У той час, як справді можна спостерігати відкидання й заперечення капіталістичного суспільства з боку войовничої інтелігенції та студентів, ситуація є діаметрально протилежною у випадку

населення гетто, або «чужаків та вигнанців» [5, 255] системи, як називає їх Маркузе. Зокрема, наприклад, у Сполучених Штатах чорне населення (особливо на півдні країни), що являло собою сили опозиції, на думку Маркузе, протягом 60-х і 70-х років боролось не стільки за підриг та знищення наявного багатого капіталістичного суспільства, як за право бути повною мірою прийнятим до цього суспільства і брати рівноправну участь у його житті. Люди, позбавлені доступу до благ, які надавала система, прагнули не зруйнувати систему як таку, а здобути цей доступ. Таким чином, тут наявні очевидні подібності з робітничим класом, позбавленим революційного потенціалу завдяки включенню його до капіталістичної системи та наданню йому можливості отримати частку, бодай обмежену, від її процвітання. У цьому сенсі негр Маркузе, який має «Кадиллак» [5, 8], вражає подібний до робітників, яких поступово було втягнуто в капіталістичну систему на початку ХХ ст. Лише ті люди справді боролися проти системи, хто на початку мав можливість належати до неї та повною мірою спробувати її «репресивних задовольень», благ і відповідних їм обмежень, накладених системою.

(2) Як засвідчила історія, Маркузе неправильно зрозумів та переоцінив природу і перспективи антикапіталістичного повстання. Багато з основних ознак цього повстання було доведено до крайнощів його представниками, а це не могло бути схвалено за стандартами жодного суспільства. Такі крайнощі вели до відвертої деградації й прямо суперечили ідеї Маркузе про особисте самовизначення. Одним словом, ідея та початкова сутність антикапіталістичного руху були викривлені й дискредитовані самими його прибічниками. Вільне кохання, занепадницькі цінності, розбещене вживання наркотиків, насильство, що до нього вдавалися деякі контркультури (наприклад, панки) - такі альтернативи наявному капіталістичному суспільству запропонували сили опозиції. Навряд чи широка громадськість, незалежно від того, наскільки «індоктринованою» або ж «експлуатованою» вона була, могла прийняти це. Очевидно, сам Маркузе розуміє цю проблему лише частково¹. Як наслідок, більшість опозиції виявилася недостатньо сильною, рішучою, твердою та чесною, щоби продовжити свої пошуки нового вільного суспільства. Однак чи варто таке приборкання опозиції відносити на рахунок присторо-

¹ Наприклад, див. [6, 68].

совуваності капіталізму в негативному значенні цього слова?

Пристосування та поступове поглинання капіталістичним суспільством антисистемних елементів (войовничих суб- та контркультур, початково антикапіталістичних рухів, як, наприклад, рух зелених), засноване на філософії лібералізму, можна розглядати під різними кутами зору. У такий спосіб було знайдено нішу для більшості опозиційних сил, й, окрім найбільш відверто анти-суспільних й антилюдських вірувань і практик, у сучасному ліберально-демократичному суспільстві дозволено сповідувати будь-які погляди. Спектр свободи було в такий спосіб значно розширено. Повстання й опір були включені в систему й інституціалізовані. На мій погляд, у більшості випадків (чорношкіре населення, етнічні й емігрантські меншини, антикапіталістичні рухи тощо) таке включення принесло більше позитивних наслідків, аніж негативних.

Інше питання виникає у зв'язку із особливим ставленням Маркузе до сучасної держави загального добробуту. Хоча він і наголошує на сторінках як «Одномірної людини», так і «Есе про звільнення» на важливості досягнень розвинутого капіталізму в соціальній сфері, він відверто недооцінює їх цінність і крихкість. Як писав А. Макінтайр, «...уся доктрина держави загального добробуту Маркузе ґрунтується на нерозумінні як історичного минулого, так і теперішньої структури ліберальних суспільств» [4, 69]. На відміну від того, як це опосередковано представляє Маркузе, соціальний захист у розвинутих капіталістичних суспільствах був надзвичайно дорогим і важким досягненням, яке постійно перебувало під загрозою з боку держави. Теза про те, що техніка за самою своєю природою спроможна створювати багатство та процвітання навіть у репресивних умовах розвинутого капіталізму, не включає автоматично робітничий клас у коло їх одержувачів під час розподілу. Перед тим як блага, надані системою, могли перетворитися на інструмент увічнення експлуатації, потрібна була запекла боротьба робітничого класу та широкого спектра політичних сил, здебільшого лівої орієнтації, щоби розподілити ці блага з урахуванням інтересів робітничого класу. Постійні зазіхання на ці досягнення протягом усієї їх історії вказують на їх досить слабкий та небажаний характер. Насправді, що держава загального добробуту й відповідна політика принесли з собою, так це виникнення потреб і очікувань з боку звичайних людей, які швидко перевищили будь-які розумні можливості свого задоволення. З цієї точки зору,

політика значною мірою перетворилася на боротьбу між різноманітними сценаріями задоволення якнайбільшої кількості цих потреб та очікувань та між відповідними політичними силами, спроможними цього досягти.

Що стосується держави загального добробуту, то варто згадати ще одну річ щодо системи освіти у розвинутих капіталістичних суспільствах. На думку Маркузе, вона загалом продукує спеціалістів тих професій, яких потребує ринок. Програми і професії, таким чином, дедалі більше залежать від диктату поточних потреб капіталістичної економіки. Однак те, що ми бачимо в реальності, є саме збільшення кількості програм з підготовки «економічно непотрібних» фахівців (прикладом можуть слугувати професіонали з середньовічної драми, історії медицини 1946-1959 рр. і т. п.) [4, 71]. Держава загального добробуту дала величезній кількості людей можливість працювати за спеціальностями, на які в іншому випадку не було б найменшого попиту. Привілеї багатіїв та ексцентриків були поширені на велике коло допитливих та скромних. Пов'язаною з цим явищем є також дедалі вища гуманістична, духовна, екологічна свідомість і освіченість пересічних громадян у розвинутих капіталістичних суспільствах. Виникнення різноманітних екологічних або зелених рухів, рухів за права людини тощо, загальні зміни у цінностях людей у розвинутих капіталістичних країнах, гуманізація капіталістичної системи у багатьох аспектах вказують на позитивні зміни, які не були передбачені Маркузе.

Нарешті, як правильно зазначає Макінтайр, Маркузе дуже помилково ототожнює та порівнює лібералізм із фашизмом і, відповідно, гітлерівську Німеччину та Сполучені Штати часів Джона Кеннеді, Ліндона Джонсона та Річарда Ніксона [4, 67-68]. Ідея певних побіжних подібностей між ними, яку теоретично виводить Маркузе, виглядає досить поверховою, навіть беручи до уваги імперіалістичну політику США у ХХ ст.

Представлення Маркузе світового капіталізму як згуртованої та внутрішньо гармонізованої системи так само викликає значні сумніви. Капіталістичні кризи багатьох років після виходу у світ творів Маркузе (1980-ті рр. можуть подати багато гарних прикладів, так само, як і нещодавні спади та криза 1998 р.), значні непорозуміння між капіталістичними країнами з приводу різноманітних економічних і політичних питань (торгові війни між США та ЄС, загальний занепад трансатлантичного партнерства [2]) вказують на спонтанну, нестабільну й історично випадкову природу західної

капіталістичної єдності. У реальності воєнний компонент виявився таким, що відіграв вирішальну роль у створенні політичного конструкту демократичного капіталістичного «Заходу» (на противагу комуністичному «Сходові»). У цьому сенсі розпад Радянського Союзу значною мірою позбавив західний союз ґрунту та мети існування, що миттєво відобразилося у кризі ідентичності НАТО у 1990-х рр. Це також подало ще одну серйозну причину як ніколи захищати західну державу загального добробуту, яка виявилася набагато ефективнішою у задоволенні потреб і прагнень людей, ніж радянська система.

Врешті, складно твердити, що Маркузе подав який-небудь чіткий або реалістичний опис альтернатив наявному суспільству, й у цьому сенсі його не можна назвати конструктивним критиком. Його невиразні фрази щодо самовизначення, звільнення, справжніх потреб тощо не можуть змалювати для нас картину його нового суспільства. Ані «Одномірна людина», ані «Есе про звільнення» не містять описів такого суспільства.

Висновки

Підсумовуючи, варто зазначити таке. По-перше, історія повторюється знову, й сили опозиції Маркузе виявилися неспроможними та неготовими радикально змінити напрям розвитку суспільства, їхня роль у соціальних змінах є надзвичайно обмеженою в наш час.

По-друге, техніка за капіталізму не змогла вповні розкрити свій потенціал як сила звільнення. Нові умови виробництва вимагають від людини застосування її талантів та творчих здібностей дедалі більшою мірою. Творчість є ознакою вільної людини. До тієї необхідної, економічно визначеної межі людина поступово досягає квазізвільнення. Однак панування суспільства над людиною за допомогою різноманітних засобів контролю стає як ніколи потужним.

У той же час соціальні зміни таки відбуваються. Сучасне суспільство явно відрізняється вищим

рівнем суспільної культури й толерантності, новими устремліннями і прагненнями, багато з яких мають не економічну, а гуманістичну, освітню природу. Ми не можемо просто відкинути багато досягнень, які в теорії Маркузе були б приписані пристосовуваності капіталізму. Видається, те, що Маркузе називає «прирученням» або «приборкуванням» різноманітних опозиційних груп, часто є важкою і, зрештою, успішною боротьбою цих груп за повноправне існування й повагу у суспільстві. Чорношкіре населення та іммігрантські спільноти, етнічні, сексуальні й культурні меншини у багатьох капіталістичних країнах подають добрий приклад такої боротьби. Ми повинні розглядати ці зміни під іншим, більш позитивним кутом, ніж це робить Маркузе. Хоча й обмежена та економічно й ринково зумовлена динаміка розвитку й зміни капіталістичного суспільства є багатообіцяючою.

Незважаючи на велику кількість теоретичних і практичних неузгодженостей, часто стає важко відкидати ідеї Маркузе щодо панування технологічного суспільства над людиною. Як певна форма інтуїції, його ідеї подають важливе розуміння природи такого суспільства. Те, чого прагнув Маркузе, є звільнення людини від раціонального панування й експлуатації людини ірраціональним суспільством, звільнення від хибних потреб та репресивних задовольень. Він хотів, щоби людина знайшла свою справжню сутність, досягла свободи, самовизначення і щастя. Однак той шлях до цих досягнень, який він вважав єдиною можливістю і правильним, виявився малореалістичним і надзвичайно складним.

У той час як ідеї Маркузе стосовно стримування соціальних змін, взяті поодиноці, були спростовані у процесі історичного розвитку розвинених капіталістичних суспільств, його головна теза про те, що суспільство є консервативним, часто ірраціональним, підвладним ринку, а також намагатиметься зберегти свій вигідний квазіраціональний *status quo* - залишилася неспростовною.

1. Britannica-2002. 3 CD Deluxe Edition.
2. Coker, C. (1998). *Twilight of the West* (Westview Press).
3. Kellner, D. (1984). *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism* (Macmillan).
4. MacIntyre, A. (1970). *Marcuse* (Fontana, Collins).
5. Marcuse, H. (1968). *One Dimensional Man* (London,

- Routledge & Kegan Paul Ltd.).
6. Marcuse, H. (1969). *An Essay on Liberation* (London, Allen Lane The Penguin Press).
7. Mattick, P. (1972). *Critique of Marcuse: One-dimensional Man in Class Society* (London, The Merlin Press).

Yu. Melnyk

**THE CONCEPT OF SOCIAL CHANGES CONTAMINATION
IN THE DEVELOPED CAPITALIST SOCIETIES: CRITICAL ANALYSIS
OF HERBERT MARCUSE'S IDEAS**

An article contains the research of Herbert Marcuse's ideas, such as the concept of social changes contamination by developed industrial society. The author has paid attention to such works of Herbert Marcuse as «One Dimensional Man» and «An Essay on Liberation».